

УДК 620.168 (045)

В. М. ШМАРОВ¹, Р. Я. БЄЛЄВЦЕВ², О. В. САМКОВ¹, В. Ф. ЛАБУНЕЦЬ¹

¹Національний авіаційний університет, Україна

²Інститут геохімії землі навколишнього середовища НАН України, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНОЛОГІЇ МОДИФІКАЦІЇ ПОВЕРХОНЬ ДЕТАЛЕЙ ВУЗЛІВ ТЕРТЯ З ВИКОРИСТАННЯМ БІОПЛІВОК НА ЛЕГКИХ СПЛАВАХ

Наведені результати досліджень складу, структури та зносостійкості біоплівки на авіаційних конструкційних сплавах з високою питомою міцністю.

Ключові слова: біоплівка, сульфід, молібденіт, зносостійкість.

Вступ. До авіаційних конструкційних матеріалів з високою питомою міцністю відносяться сплави на основі алюмінію, магнію, титану, берилію, а також композиційні матеріали з металевою, полімерною, керамічною і вуглецевою матрицями. Недоліком цих матеріалів є низькі триботехнічні характеристики, тому дослідження направлені на підвищення їх зносостійкості є актуальними.

Аналіз літературних джерел і постановка проблеми. Згідно [1] алюмінієві сплави є найважливішими аерокосмічними матеріалами і нині складають до 80 % маси конструкції повітряних суден.

Алюмінієві сплави здатні чинити опір інерційним і динамічним навантаженням. Тимчасовий опір алюмінієвих сплавів досягає 500–700 МПа при густині не більше 2,8 г/см³. За питомою міцністю деякі алюмінієві сплави наближаються або відповідають високоміцним легованим сталям [2].

Більшість алюмінієвих сплавів корозійностійкі, технологічні, володіють високою теплопровідністю і електропровідністю. Вони пластичніше магнієвих сплавів і багатьох пластмас. Відзначимо, що за об'ємом виробництва алюміній займає друге місце після заліза і характеризується невисокою вартістю.

Промислові титанові сплави в порівнянні з алюмінієвими й магнієвими мають більш високу питому міцність, жароміцність і корозійну стійкість.

Високоміцні титанові сплави за абсолютною міцністю поступаються високоміцним сталям, але внаслідок невеликої густини титану їх питома міцність виявляється вищою, ніж у максимально міцних сталей. Зазвичай титанові сплави замінюють сталь там, де необхідно зменшити масу конструкції, а алюміній – при роботі в умовах підвищених температур. У зв'язку з високими фізико-хімічними властивостями титанові сплави знайшли широке застосування в першу чергу в авіації, ракетній, космічній та криогенній техніці, а також в суднобудуванні, хімічній та інших галузях промисловості [3; 4].

На сьогодні для підвищення зносостійкості алюмінієвих і титанових сплавів використовують традиційні технологічні методи (термообробку, хіміко-термічну обробку та ін.). Але їх висока енергоємність, необхідність поєднання декількох технологічних етапів, дотримання сучасних екологічних вимог приводить до пошуку інших шляхів надання сплавам на основі алюмінію і титану підвищених триботехнічних характеристик.

Одним із таких перспективних шляхів може бути біомінералізація деталей трибовузлів. Так, наприклад, біомінералізація на поверхні залізобуглецевих сплавів під впливом бактерій супроводжується одночасним накопиченням двох

видів сульфідів, а саме: піротину (FeS) і піриту (FeS_2) [5; 6].

Сполуки мікрорганізмів, які здатні прикріплюватись, метаболізувати і утворювати асоціативні колонії з іншими організмами прийнято називати біоплівкою [7]. В загальному вигляді біоплівки представляють собою складні сполуки мікрорганізмів, клітини яких у вигляді мікроколоній зростають у екзополімерному матриксі, пов'язаному з поверхнею, у товщині якого накопичуються продукти взаємодії бактерій з металами у вигляді біомінералів таких як селеніди, молібденіти, сульфіди, елементарна сірка та ін. При цьому сульфіди можуть утворюватись як кристалічні, так і аморфні, що є дуже важливим для вирішення трибологічних задач.

Мета роботи. Дослідження можливості формування мінералізованих молібденітових покриттів на алюмінієвих і титанових сплавах та визначення хімічного складу, структури і зносостійкості.

Матеріали та методи дослідження. В якості матеріалів основи на які наносили сірковмісні біоплівки були вибрані сплави на основі алюмінію та титану.

Формування біоплівок на зразках з цих сплавів здійснювали за технологією розробленою в Інституті мікробіології і вірусології НАН України та в Інституті геохімії землі НАН України.

Випробування на тертя та зношування проводили в лабораторії Національного авіаційного університету на комп'ютеризованому випробувально-вимірювальному комплексі.

Рентгеноспектральний аналіз біоплівок проводили на мікроскопі РЕМ-10БИ.

Результати дослідження та їх обговорення. Було проведено серію експериментів з трьома групами бактерій, а саме: сульфатредуцуючими (СВБ), тіоновими (ТБ) і гетеротрофними (ГБ). При зануренні сплаву в ці культури на контактні сплав-розчин ($\text{pH} = 7$; $E_h = 0,3-0,4 \text{ В}$) в біоплівці, що формується на поверхні сплаву проходять біомінеральні реакції з участю сульфатвідновлювальних бактерій і утворюються сульфіди.

Дослідження профілю біоплівок методом растрової електронної мікроскопії дозволили визначити їх товщину, яка в залежності від матеріалу основи і виду бактерій знаходилась в інтервалі 92–35 мкм. На титанових зразках структура біоплівок гетерогенна з рівномірною поверхнею, а на алюмінієвих зразках поверхня їх нерівномірна з наявністю порожнин. Основними хімічними елементами, що знаходились у біоплівках на титановому сплаві ВТ-6 були натрій, фосфор, сірка, калій, кальцій, манган, титан, алюміній та ванадій.

Твердість нової сульфідної поверхні значно менша ніж сплаву.

Виникають деякі труднощі експериментального характеру при формуванні сульфідних біоплівок на алюмінієвих і титанових сплавах, які пов'язані з низькою термоприсутністю оксидних плівок на сплавах, а також з нанометричними розмірами зерен загартованих сплавів.

Для характеристики результатів трибобіомінералоутворення оцінено фізико-механічні властивості авіаційних металів та мінералів, які наведено в таблиці.

Виникає окрема важлива проблема при проведенні експериментів з утворенням молібденітових покриттів, хоча її вирішення було б найбільш перспективним для трибобіомінералоутворення.

Труднощі формування біоплівок з молібденітом (MoS_2), який має дуже низьку твердість (1–1,5 за шкалою Мооса) обумовлені високою термодинамічною стійкістю титану та його оксиду.

В експериментах без молібдена біоплівки на авіаційних сплавах алюмінію і титану утворювались нерівномірно, в основі них були переважно сульфати (квасці) і гідрооксиди. Тривалість експериментів достатня в 0,5–1,5 місяця.

При формулюванні мінералізованих молібденітових покриттів концентрація Мо-кислоти в робочому розчині складала 2–5 мл/л. Вміст молібденіту в покритті на алюмінії – 10–40 %, квасців до 30–40%, гідрооксидів також до 30–40 %, товщина мінералізованого покриття – 5–20 мкм (рис. 1–3).

Таблиця

Фізичні властивості металів та мінералів

Mg, Mo мінерали	Fe мінерали	Al, Cu мінерали	Ti, Mn мінерали
Mg, метал $d = 1,74; s = 2,5$ $V_s = 13,8$	Fe, метал $d = 7,3-8,2; s = 4-5$ $V_s = 7,1-7,7$	Al, метал $d = 2,7; s = 3$ $V_s = 10$	Ti, метал $d = 4,5; s = 4$ $V_s = 10,7$
MgO, періклаз $d = 3,6; s = 6$ $V_s = 11$	FeO, вюстит $d = 5,6; s = 4; V_s = 12$	Al ₂ O ₃ , корунд $d = 4; s = 9; V_s = 25,6$	TiO ₂ , рутил $d = 4,2; s = 6$ $V_s = 19$
Mg(OH) ₂ , брусит $d = 2,5; s = 2,5$ $V_s = 23$	Fe ₃ O ₄ , магнетит $d = 5,2; s = 6$ $V_s = 44,5$	AlOOH, беміт $d = 3,5; s = 3,5$ $V_s = 17$	
MgCO ₃ , магнезит $d = 3; s = 4-4,5$ $V_s = 28$	Fe ₂ O ₃ , гематит $d = 5,26; s = 5-6$ $V_s = 30,3$	Al ₂ (SO ₄) ₃ ·16(H ₂ O) алуноген $d = 1,78; s = 1-2$	(TiFeSO ₄) ₂ ·6H ₂ O $d = 3,65$
MgCO ₃ ·5H ₂ O лансдорфіт $d = 1,74; s = 2,5$	FeS, пірогін $d = 4,8; s = 3,5-4,5$ $V_s = 18,3$		FeTiO ₃ , ільменіт $d = 4,7; s = 5-6$ $V_s = 32$
MgS $d = 2,84; s = 2$ $V_s = 20,4$	FeS, пірит $d = 5,0; s = 6$ $V_s = 23$	Al ₂ S ₃ $d = 2; s = 2$ $V_s = 75$	
MgSO ₄ ·H ₂ O кизерит $d = 2,6; s = 3,5$	FeSO ₄ ·9H ₂ O, кокимбит, $d = 2,1; s = 2$	Al ₂ (OH) ₄ SO ₄ ·3H ₂ O, квасці $d = 1,6; s = 2,5$	
MgAl ₂ O ₄ , шпінель $d = 4; s = 6$ $V_s = 40$	FeTiO ₃ , ільменіт $d = 4,7; s = 5-6$ $V_s = 32$	MgAl ₂ O ₄ , шпінель $d = 4; s = 6$ $V_s = 40$	Mn, метал $d = 7,4$ $V_s = 7,9$
MoS ₂ , молібденіт $d = 5; s = 1-1,5$ $V_s = 32$	FeCO ₃ , сидерит, $d = 3,5; s = 4$ $V_s = 29,4$	Cu, метал $d = 8,7; s = 2,5-3$ $V_s = 7,3$	MnS, алабандит, $d = 4,0; s = 3,5$ $V_s = 22$
CaMoO ₄ , повеліт $d = 4,3; s = 3,5$ $V_s = 46,5$	Mo, метал $d = 10,2$ $V_s = 9,4$	CuS, ковелін, $d = 4,4; s = 1,5-2$ $V_s = 21,7$	

Примітка: d – густина, г/см³; s – твердість (Моос); V_s – об'єм твердої фази, см³/моль;
 t – температура плавлення, °C.

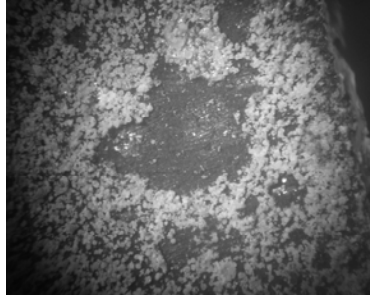
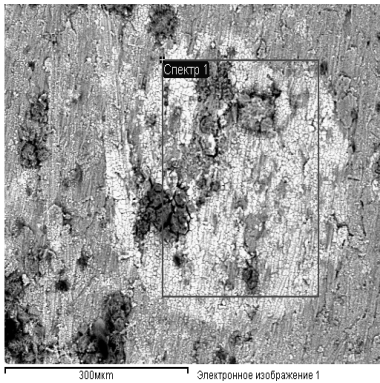
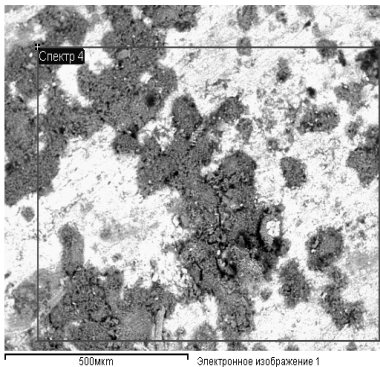

Рис. 1. Мінеральне покриття молібденіту (темне), квасців (світле) на алюмінію з СВБ ($\times 20$)

Елемент	Ваг. %	Атом. %
Mg	0.27	0.24
Al	38.6	30.8
Si	0.24	0.19
S	5.1	3.42
Ca	1.4	0.75
Ti	0.11	0.05
Fe	1.92	0.74
Mo	5.87	1.32
O	46.5	62.5
Всього	100	

Рис. 2. РСМА по площині молібденітового покриття з СВБ на алюмінієвому авіасплаві: світле – молібденіт (10-25 %), темне – квасці, гідрооксиди, кальцит. Товщина покриття 10–15 мкм.

Елемент	Ваг. %	Атом. %
Mg	0.15	0.14
Al	18.6	16.0
Si	1.16	0.96
S	11.0	8.0
Ca	12.7	7.3
Ti	–	–
Fe	2.8	1.2
Mo	8.85	2.13
O	44.7	64.5
Всього	100	

Рис. 3. РСМА по площині молібденітового покриття з СВБ на алюмінієвому авіасплаві: світле – молібденіт (15–25 %), темне – квасці (20–30 %), гідрооксиди (10–20 %), кальцит (15 % Ш). Товщина покриття 5–15 мкм.

Випробування зразків з мінералізованим молібденітовим покриттям в умовах тертя ковзання без мастильного матеріалу при швидкості 1 м/с показали, що вони підвищують зносостійкість титанових сплавів в 1,5 рази.

Висновок. Досліджено хімічний склад, структуру і зносостійкість біомінералізованих поверхонь титанових та алюмінієвих сплавів.

Список літератури

1. Алюминиевые сплавы. Справочник. / В.М. Белецкий, Г.А. Кривов. Под общей ред. академика РАН И.Н. Фридляндера. – К.: КОМИНТЕХ, 2005. – 365 с.

2. Лабунец В.Ф. Авиационные конструкционные материалы с высокой удельной прочностью: Ученое пособие / В.Ф. Лабунец. – К : КИИГА, 1993. – 160 с.
3. Титан / [В.А. Гармата, А.Н. Петрунько, Н.В. Галицкий и др.]. – М.: Металлургия, 1983. – 559 с.
4. Цвиккер У. Титан и его сплавы / У. Цвиккер. – М.: Металлургия, 1979. – 512 с;
5. Белевцев Р.Я. О новых технологиях модификации трибосистем с уменьшением трения на поверхности авиационных сплавов при биоминералообразовании / Р.Я. Белевцев, С.Д. Спивак, В.Ф. Лабунец и др. // Екологічна безпека: проблема і шляхи вирішення. – Наук. техн. зб-к. – Харків : УкрНДІЕП, 2012. – С. 212–216.
6. Лабунец В.Ф. Формування вторинних структур тертя в умовах мікробної корозії / В.Ф. Лабунец, В.Г. Лазарев, І.П. Козлова, Р.Я. Белевцев // Проблеми тертя та зношування. – К. : НАУ, 2010. – Вип. 53. – С. 116–119.
7. Микробная модификация поверхности материалов / А.П. Кудрин, В.Ф. Лабунец, В.Г. Лазарев и др. // Восточно-Европейский журнал передовых технологий. – Харьков, 2005. – №5–1 (17). – 68–75.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2014

V. M. SHMAROV, R. Y. BELEVTSSEV, O. V. SAMKOV, V. F. LABUNETS

TECHNOLOGY FEATURES SURFACE MODIFICATION PARTS AND COMPONENTS FRICTION USING ON BIOFILMS ALLOY

The results of the studies the composition, structure and durability of biofilms on aircraft structural alloys with high specific strength.

Key words: biofilm, sulfides, molybdenite, durability.

Шмаров Валерій Миколайович – д-р. техн. наук, професор, директор Аерокосмічного інституту Національного авіаційного університету.

Белевцев Рудольф Яковлевич – д-р. техн. наук, чл. кор. НАНУ, зав. відділом Інституту геохімії землі навколишнього середовища НАН України.

Самков Олексій Вікторович – д-р. техн. наук, професор, декан Механіко-енергетичного факультету Аерокосмічного інституту Національного авіаційного університету.

Лабунец Василь Федорович – канд. техн. наук, професор кафедри машинознавства Аерокосмічного інституту Національного авіаційного університету.